

Р. О. Стефанчук

Хмельницький університет управління та права

ПРО РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ «ОСОБА», «ОСОБИСТІТЬ» ТА «ОСОБИСТИЙ» У ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВІ

Проблема співвідношення тих чи інших понять та категорій завжди була предметом філософських досліджень, які відповідним чином екстраполювались також і на предмет інших галузей науки. Як свого часу зазначав ще І. Кант «справа філософії — розчленувати поняття, дані в неясному виді, робити їх розвинутими і визначеними» [18, с. 248]. Саме тому, метою цієї статті є визначення змістовного навантаження таких понять, як «особа», «особистість» та «особисте», а також визначити їх роль та значення в сфері філософії та права. Методологічними засадами даного дослідження стануть праці С. С. Алек-сєєва, С. І. Архіпова, А. Г. Бережнова, В. С. Бі-гуна, М. І. Матузова, С. В. Пахмана та ін. Однак, перед тим, як переходити до проблеми співвідношення цих основоположних методологічних категорій, нам слід визначити загальні засади розуміння вказаних понять.

Визначаючи поняття «особа», в першу чергу ми повинні відмітити, що із з етимологічної точки зору цим поняттям першопочатково охоплюється «людина» [15, с. 258]. Водночас сучасне тлумачення даного поняття носить вже певну полісемантичність і включає в розуміння «особи» як поняття окремої людини, індивіда, індивідууму, людини, що посідає певне, переважно високе, становище у суспільстві, у колективі і т. ін., так і поняття людської індивідуальності, особистості; людини як втілення індивідуального начала в суспільстві [23, с. 149]. Тобто воно вже певною мірою розглядає поняття «особи» не лише із зовнішньої точки зору, але й розкриваючи певний її внутрішній зміст, оскільки стосується деякої зовнішньої сторони предмету чи індивідуальності, визначає відмежувальні риси кого-небудь чи чого-небудь [24, с. 329].

Тісно із поняттям «особи» пов'язане також і поняття «особистість». Під яким розуміють конкретну людину з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки і т. ін.; індивідуальність, особу [23, с. 150], в тому числі і самостійно відокремлену істоту [15, с. 259]. Як видно із зазначено етимологічного тлумачення, зв'язок між даними поняттями є настільки

тісний, що інколи дає підстави вважати ці поняття як синонімічні [33, с. 91]. Однак навіть з огляду на близькість даних категорій ми не можемо стверджувати про їх тотожність, оскільки вони суттєво різняться за змістом та обсягом.

Навіть такий поверхневий погляд дає нам усі підстави стверджувати, що обидва вказаних поняття нерозривно пов'язані із таким фундаментальним поняттям, як «людина». Саме поняття «людина» є загальним, спільним та об'єднуючим для обох із вказаних категорій.

Водночас філософсько-правове розуміння поняття «особи» насамперед зумовлюється його історичним аспектом. Так, як стверджує відомий дослідник історії права М. Ф. Владімірській–Буданов, в стародавньому праві було відсутнє поняття особи, що видно із відсутності термінів, що його виражають. Хоча аналіз літературних та законодавчих джерел того часу дає підстави стверджувати, що в окремих історичних пам'ятках того часу зустрічаються такі перекладні терміни, як–от: «лице» (від грецького *πρόσωπον*) та «особа» (від латинського *persona*). Відмінність між ними, на думку автора, полягала в тому, що перше поняття охоплювало собою людину без гідності та добродетостей і розумілось як різновид певного рабства [9, с. 373]. Поняття ж «особи» включало в себе в першу чергу поняття людини як юридично вагомої персони, як суб'єкта права. Досліджуючи догму римського права Д. Д. Грім свого часу писав, що «... особа в юридичному розумінні (*persona*) є тим, хто може мати права, може бути суб'єктом права» [14, с. 65]. Продовжуючи цю думку, Ю. С. Гамбаров стверджував, що «людську особистість, її якості володіти відомими правами та нести відомі обов'язки, іменують зазвичай особою... і положення, що вказує на людську особистість як на єдиного суб'єкта права (підкреслено мною — Р. С.), є одним із найбільш загальних положень права...» [10, с. 456]. Важливість поняття «особа» і в подальшому було визначальним серед наукових філософсько-правових досліджень. Інколи навіть зазначали в літературі, що поняття про особу має настільки велике значення, що повинно

слугувати «... точкою відправлення для цивілістичних побудов...» [17, с. 237].

Практично таке ж значення поняття «особа» збереглося і до сьогодні. Цей термін активно використовується для позначення відповідного суб'єкта права і в сучасних нормативно-правових актах. Хоча доволі часто при використанні даного терміну недотримуються загальних засад єдності та одноманітності його застосування. Так, наприклад, коли вести мову про конституційно-правове застосування цього терміну, то тут переважає розуміння поняття «особи» як «людини» або «громадянина» [5, с. 351]. Зокрема, саме в такому розумінні використовує поняття «особа» ст. 62 Конституції України, коли встановлює презумпцію її невинуватості, або ж ст. 63 Конституції України, коли позбавляє особу відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів тощо. Дещо інше розуміння поняття «особа» демонструє цивільне законодавство. Однак, якщо попереднє цивільне законодавство не мало чіткого визначення поняття «особа», оскільки вказаний термін вживався і в розумінні «суб'єкта, який укладає угоду» (ч. 2 ст. 44 ЦК УРСР), «представника, або суб'єкта, якого представляють» (ст. ст. 68, 69, 70 ЦК УРСР), «сторони у зобов'язанні» (ст. 151 ЦК УРСР), «порушника зобов'язання» (ст. 209 ЦК УРСР) тощо, то чинний ЦК України вносить суттєву ясність у застосування цього терміну в законодавстві. Так, відповідно до ч. 1 ст. 2 ЦК України під «особою» розуміють учасника цивільних правовідносин. При цьому, як зазначається в даній нормі, вказане поняття є збірним та включає в себе «фізичну» та «юридичну» особу¹. Суттєвими особливостями наділено поняття «особа» в іншому галузевому законодавстві, особливо, коли дане поняття розширюється чи звужується за рахунок різноманітних додаткових слів, які дають загальному поняттю «особа» інший зміст та обсяг, наприклад, «особа без громадянства», «посадова (службова) особа», «особа офіційна», «особа злочинця», «особа, яка постраждала внаслідок Чорнобильської катастрофи» тощо. Водночас, попри таке широке застосування терміну «особа» в чинному законодавстві, у науковій літературі інколи висловлюються думки, про недоцільність використання цього поняття. Так, на думку де-

¹ Як родове поняття «особа» вживається і в цивільному праві Російської Федерації, однак на думку деяких науковців поєднує в собі не дві, а три категорії суб'єктів права, включаючи ще й державу та інші публічно-правові утворення [12, с. 137; 13, с. 99].

яких науковців, поняття «особа» є невизначеним, оскільки даний термін науковою соціологічною категорією, що стоїть в ряду таких понять, як особистість, людина, індивід та громадянин. Вони вважають, що це всього-на-всього є вираз, що ввійшов у вжиток і використовується в різних випадках та значеннях, причому, як правило з яким-небудь прикметником (фізична особа, юридична особа, приватна особа, підозрювана особа і т.ін.). Тому, на їх думку, було б неправильно співвідносити термін «особа» із категоріями «особистість», «людина», «громадянин», «суб'єкт», оскільки останні загальноприйняті поняття цілком достатньо, щоб відобразити наявні відмінності в правах їх носіїв [22, с. 78].

Висловлюючи своє бачення щодо даної позиції, хотілося б в першу чергу погодитись із автором в тому, що на сьогодні в наукових працях, особливо що стосується наукових праць в сфері права, немає чіткості та визначеності у розумінні терміну «особа»². Окремі автори ототожнюють термін «особа» із терміном «особистість», повсякчас використовуючи один замість іншого, як взаємно замінні поняття; інші автори попри розуміння цієї нетотожності, все рівно подекуди допускають їх змішуваність. На нашу думку, причина тут в першу чергу криється у відсутності єдиного загального розуміння сутності основних суб'єктних категорій. Адже, як зазначається у стародавній мудрості «половину помилок людству вдалося б уникнути, якби люди домовились про поняття». По-друге, доволі часто, особливо що стосується перекладних праць, автори недотримуються коректності перекладу зазначених термінів. При чому це стосується як питання коректності перекладу в межах слов'янських мов (адже, наприклад, в українській мові поняття «особа» може бути перекладене російською мовою як «лицо», «особа», «личность», натомість російське поняття «лицо» має українські відповідники «обличчя», «лице», «особа» тощо), так і перекладу на інші мови (так, англійське слово «person» перекладається українською мовою як «особа», «особистість», «людина»). Вказаний

² Слід відмітити, що така чіткість щодо застосування даного терміну не притаманна також і юридичній техніці інших країн. На це свого часу звертав увагу ще М. Л. Дювернуа, який стверджував, що найбільш повно поняття «особа» відповідало меті в римській термінології. Римляни завжди і все, що являє собою відособлену правоздатність іменують просто «особа» (persona), Близькі до цього розуміння і німці. Натомість французи, на думку вченого, не завжди правильно застосовують поняття «особи», де це є корисно, використовуючи повсякчас інші неточні заміники [17, с. 256].

стан речей призводить до того, що в переважній більшості наукових юридичних праць, що видані російською мовою домінуючим з поміж інших є термін «особистість» («личность»), наприклад «права особистості» («права личности»), «правовий статус особистості» («правовой статус личности») тощо. Водночас в наукових працях, що видані українською мовою даний термін «особистість» практично не вживається, а перевага надається поняттю «особа», відповідно ми здебільшого говоримо про «права особи», «правовий статус особи» і т.д.

Але вказана певна невизначеність, на нашу думку, не є достатньою підставою для того, щоб виключати термін «особа» із наукового вжитку. Причин цьому принаймні є декілька. Насамперед, вказаний термін має суттєву вирізняльну здатність з-поміж інших понять. Вона проявляється в тому, що поняттям «особа» охоплюється носій юридичних прав та обов'язків, який є учасником відповідних правових відносин. Такий стан речей зумовлює відповідну взаємозалежність між особою, правами, носієм яких вона є та правовідносинами, участь у яких вона бере. Це означає, що «...права особи неможливі поза правовідносинами, а права людини можуть існувати і поза ними» [38]. Отже, така диференціація між вказаними поняттями зумовлює відповідний правовий зв'язок між категоріями «особа» та «суб'єкт права». Досліджуючи вказаний зв'язок С. І. Архіпов приходять до висновку, що в понятті «особа» потрібно виділяти два основних моменти: зовнішній та внутрішній. «Перший (зовнішній момент), як зазначає автор, – не розкриває сутність суб'єкта права, а означає лише формальну сторону, юридичну умовність, зовнішнє відношення до неї з боку правопорядку як персоні. В цьому плані термін «особа» можна визнати техніко-юридичним, умовним терміном... Другий (змістовний) момент полягає в тому, що заглиблюючись в поняття суб'єкта права, розкриваючи його сутність, дослідник виявляє перед собою правовий зліпок особистості, що відображає не її зовнішні властивості, а її внутрішні соціально-правові якості, її здатність приймати рішення та їх здійснювати, бути учасником відносин, володіти самоцінністю і т. д. Тут термін «особа» набуває свого другого – глибинного – змісту, що відображає тілесний зв'язок суб'єкта права з людиною, правовою особистістю» [4, с. 26].

Наступною причиною необхідності відмежування терміну «особа» від суміжних понять є відповідна легітимізація даного терміну в національному законодавстві, про яку ми говорили

вище. Адаже закріпивши поняття «особа» в нормах українського права законодавець фактично запустив його у доктринальний вжиток. Це і пояснює той факт, що саме в українській (україномовній) юридичній літературі поняття «особа» визначається як домінуюче. Тому повністю слід погодитись із твердженням Дж. Хоргана: «... слова подібні до гарпунів... Якщо вже вони ввійшли, то їх доволі важко витягнути...» [39, с. 171]. І тому така «лінгвістична традиція» терміновживання поняття «особа» саме в правовій сфері, не лише має суттєвий вплив на його застосування, як в юридичній доктрині, так і в нормотворчій та нормозастосовчій діяльності, але й спонукає окремих авторів до, на нашу думку, не зовсім точного висновку, про те, що правовою категорією є термін «особа», тоді як термін «особистість» — це категорія психологічна [8, с. 169].

Отже, з огляду на все наведене вище, слід дійти висновку, що поняття «особа» є важливою філософською та правовою категорією. Правове значення вказаної категорії полягає в тому, що термін «особа», який внаслідок відповідних традицій терміновживання тісно вкоренився в сучасній правовій лінгвістиці, означає носія конкретних юридичних прав та обов'язків, який є учасником відповідних правових відносин.

Розглядаючи поняття «особистості», слід зауважити, що спори про його сутність мають далеко не відсторонене значення, адже, як зазначається в літературі, при уважному вивченні питання визначається методологічне значення цієї категорії, а та чи інша її інтерпретація здійснює вплив на вирішення важливих практичних питань [3]. Генеза поняття «особистість» в філософії бере свій початок від часів Нікейського собору, який вирішив спір про Трійцю в догматі єдності особистості: *Unitas in tres personas, una persona in duas naturas*. І як стверджують дослідники, поняття «особистості» філософи запозичили із християнського богослов'я [37, с. 201]. Саме в той період дане поняття, означаючи, насамперед, трагічну чи ритуальну маску, стало синонімом справжньої природи індивідуума, як володільця індивідуальних прав та привілеїв [32, с. 73]. Подальший розвиток цього поняття відбувався у філософії залежно від домінування тих чи інших філософських течій. На динамічність, як характерну ознаку поняття «особистість» звертали увагу ще дореволюційні вчені. Так, деякі автори стверджували, що: «... поняття особистості... має не один склад в різні епохи, в різних системах права. Отже, те що видається особистістю у відповідну пору, з точки зору майбутнього,

більш розвинутого складу того ж поняття, буде неповною особистістю, особистістю у відносному розумінні, *personnalité restreinte*, ступенем, причому нижчим, розвитку особистості, особистістю зародковою, обмеженою» [17, с. 474]. Аналіз же існуючих на сьогодні філософських концепцій щодо поняття «особистість» дає нам підстави стверджувати, що найбільш чітко виокремлені принаймні два основних підходи, щодо розуміння даного поняття.

Перший підхід ґрунтується на розрізненні понять «особистість» та «людина» і носить назву «нормативного» («оціночного»). Відповідно до даного підходу, «особистість» — це поняття, що випрацюване для відображення соціальної природи людини, розгляду його як суб'єкта соціокультурного життя, визначення його як носія індивідуального начала (інтереси, здатності, прагнення, самосвідомості тощо), що саморозкривається в контекстах соціальних відносин, спілкування та предметної діяльності і спілкування [1, с. 369]. Отже, як видно із даного визначення, прихильники «нормативного» підходу щодо визначення поняття «особистість» стверджують, що це поняття ґрунтується на наявності у людини певних позитивних якостей. І тому, на думку прихильників даного підходу, перехід від поняття «людини» до поняття «особистість» відбувається за принципом від абстрактного до конкретного¹. Адже як зазначається в літературі: «... не всяка людина є особистістю, хоча, кожна особистість є людиною. Людиною не народжуються, нею стають... Відповідно, особистість — поняття дещо вужче, ніж людина...» [22, с. 69]. Продовжуючи цю думку, інші автори вважають, що «... щоб людина, що народилась стала особистістю, вона повинна пройти відповідні стадії природного та соціального розвитку: не тільки досягти певного рівня фізичного та розумового розвитку, але й придбати необхідний соціальний досвід в процесі спілкування з іншими людьми» [19, с. 176], при цьому, як уточнюють інші: «... особистість — це людина, яка піднялась до певного рівня відносин з суспільством» [40, с. 159]. Підводячи висновок до вищевказаних позицій відомий філософ В. П. Тугарінов підкре-

¹ Інколи в літературі зустрічається і інша точка зору, відповідно до якої вказані поняття також визнаються різними, однак, автори при цьому виходять із кардинально протилежної точки зору, вважаючи, що узагальнюючим є не термін «людина», а навпаки термін «особистість», який вже, в свою чергу, поєднує поняття «людина» та «громадянин», а також носить універсальний, загальнонародовий характер [35, с. 47].

слює, що «... не можна безумовно усіх людей без виключення вважати особистостями. Особистість повинна бути наділена рисами, які властиві лише дорослій та психічно нормальній людині» [36, с. 40]. Продовжуючи вказану думку, автор підкреслює: «Особистість — це людина, що наділена історично зумовленим ступенем розумності та відповідальності перед суспільством, та користується (чи здатна користуватись) певними правами певними правами та свободами, вносить своєю діяльністю вклад у розвиток суспільства та веде образ життя, що відповідає ідеалам її епохи чи класу» [36, с. 88]. На причини відмінності між поняттями «особистість» та «людина» вказується і в іншій науковій літературі. Так, на думку окремих авторів: «... якщо визначеність «людина» включає в себе єдність біологічного та соціального, то визначеність «особистість» відображає лише соціальну природу людини» [7, с. 9]. Тобто продовжуючи цю думку, можна дійти висновку, що якщо людина — продукт природи та суспільства, то особистість — лише продукт суспільства. На аналогічних засадах будується розуміння поняття «особистість» і в інших науках. Так, з точки зору психології під поняттям «особистість» охоплюється індивід із соціально зумовленою системою вищих психічних якостей, що визначаються залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої продуктивної діяльності і спілкування. Особистість опосередковує та визначає рівень взаємозв'язків індивіда із суспільним та природним середовищем [28]. Важливим для психологічного розуміння поняття «особистості» є розуміння її структури. Структура особистості є складною і в найбільш узагальненому вигляді вона виглядає як сукупність таких основних груп ознак: а) соціально зумовлені риси (моральні, політичні, національні і т.п.); б) біологічно зумовлені риси (інстинкти, темперамент, найпростіші проблеми і т.п.); в) риси, що набуті особистим досвідом (знання, навички, культура, звички); г) риси, набуті особливостями індивідуальної психіки (форма відображення). І як відмічається в літературі, лише у єдності цих чотирьох сторін особистість може бути зрозуміла у всій своїй складності та багатогранності [22, с. 70].

Дещо на інших методологічних засадах будується другий підхід до розуміння поняття «особистість». Його основою є фактичне ототожнення понять «особистість» та «людина». Так, деякі автори стверджують, що особистість — це будь-яка людина, оскільки вона наділена соціальними

властивостями, сукупністю соціально значимих властивостей, які лише (та попри свідомість і волю конкретного індивіда) створюють об'єктивну («родоутворюючу») ознаку особистості. Як далі продовжують ці автори, «...поняття «людини» та поняття «особистості» як наукові абстракції відрізняються одна від одної лише як такі (при цьому межа, що проводиться між ними виключно умовна), оскільки характеризують з різних сторін єдиний (такий, що розщепляється лише в абстракції, з метою більш глибокого його вивчення) об'єкт — людська особистість, людина» [7, с. 12]. Вказана логіка і призводить інших авторів до думки, що «... особистість — це будь-яка людина, оскільки будь-яка людина наділена соціальними властивостями, що проявляються у конкретній діяльності, а остання дає підстави для тієї чи іншої оцінки особистості» [3, с. 78]. Притимуючись цієї ж точки зору, деякі автори стверджують, що особистостями були усі члени родів та племен у первісному ладі, раби та рабоволодільці, феодала та кріпосні, капіталісти та експлуатовані працівники, навіть попри те, що далеко не всі із них визнавалися такими насправді [6]. Ще одним аргументом на користь цієї теорії автори висувають таке твердження: оціночний підхід до особистості особливо неможливий стосовно до правознавства та юридичної практики, оскільки тут потрібно розрізнати загальний ідеал особистості та систему особистих властивостей, що відносяться до кожної конкретної людини. Адже, на думку авторів, людина, що здійснила аморальний вчинок чи протиправну дію, звичайно ж не може бути ідеалом особистості, але в той же час вона не перестає бути особистістю [25, с. 19].

На нашу думку, попри біопсихосоціальну єдність людини, про що вже зазначалось вище, ми все ж переконані, що визначальним у понятті «особистість» є переважно психологічний аспект, що тісно пов'язано в першу чергу із рівнем розвитку людини. Адже, розглядаючи дане питання, слід погодитись із думкою М. І. Матузова, який розглядаючи питання співвідношення понять «особистість» та «людина» писав: «... звичайно, люди не поділяються та не поділяють один одного на «особистості» та «неособистості»... в кожному потрібно бачити особистість... але все ж, якщо особистість — це продукт суспільства, якщо вона є ніщо інше, як продукт соціальної зрілості... то зрозумілим є те, що дитина, що народилась — ще не особистість; вона — майбутня особистість. І це зовсім не означає якогось применшення людини» [22, с. 70]. Тому, абсолютно логічним є висновок, що «... неможна

усіх безумовно вважати особистостями... Особистість повинна бути наділена такими рисами, які властиві лише дорослій та психічно нормальній людині... Особистість — це людина, як носій свідомості. Без свідомості та самосвідомості, без здатності зайняти певну суспільну позицію немає особистості...» [20, с. 81]. Хоча слід відмітити, що не всіма прихильниками «оціночного» підходу однаково сприймається теза щодо неможливості визнання за дітьми якостей особистості. Так, В. О. Тархов, який переконаний в нетотожності понять «людина» та «особистість» водночас справедливо підкреслює, що «... якраз навпаки, з моменту свого народження дитина виявляється учасником великої кількості суспільних відносин, відповідно, в певній мірі відповідає поняттю не лише людини, але й особистості. Природно, що особистість розвивається, причому не завжди пропорційно ступеню свого дорослішання. Малолітній поет чи композитор швидше відповідає поняттю особистості, ніж інколи доросла та психічно нормальна людина» [34, с. 147].

Ведучи дискусію далі, ми висловлюємо свою згоду щодо твердження про наявність у поняттях «людина» та «особистість» відповідних соціальних складових. Водночас, ми далекі від думки щодо їх тотожності. Адже якщо для «людини» достатньо бодай наявність цієї складової, то для «особистості» акцент робиться «... на ролі людини в людському суспільстві, серед людей. Особистість формується завдяки своєму вкладу в розвиток людського суспільства» [30, с. 196]. Про нетотожність даних понять говорить і чинне законодавство. Так, наприклад, відповідно до ст. 23 Конституції України, кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. А це вкотре свідчить про те, що особистістю може бути лише людина, у якій наявна не будь-яка соціальна складова, а лише така, яка відповідає рівневі свого розвитку сучасним вимогам суспільства. Це означає, що особистість характеризується, насамперед, свідомістю, волею, соціальними, моральними та духовними якостями. І при цьому, чим далі розвивається суспільство, тим все більшого значення набувають внутрішні (духовні, моральні та моралістичні) якості людини, суттєво збільшується цінність духовного начала.

Вказане дає підстави також стверджувати і той факт, що важливу роль відіграє поняття «особистість» і в праві, а передусім — в праві цивільному

(приватному). Роль та значення «особистості» в сфері приватного права дуже виразно підкреслив С. С. Алексєєв, який пише: «Адже приватне право — тому «приватне», що воно юридично закріплює автономний, суверенний статус особистості, і свободу особистості в її, даної особистості, справах — приватних справах» [2, с. 109].

Однак з огляду на таку важливість поняття «особистість» для цивільного права практично жоден із цивілістів не здійснив комплексного наукового дослідження щодо взаємозв'язку вказаних понять, практично адже до 1883 року. Адже саме цього року видатний український цивіліст С. В. Пахман опублікував статтю «Про значення особистості в сфері цивільного права», яка не лише стала першим фундаментальним дослідженням щодо значення особистості в цивільному праві, але й дала новий імпульс щодо нового осмислення поняття «особистість», встановила можливі напрямки розширення предмета (сфери) цивільного права, а також визначила основні правові зв'язки між особистістю та правом, зокрема в сфері прав особистості. У вказаній статті автор зокрема підкреслює те, що значення особистості повинно бути суттєво розширено з точки зору цивільного права. Так, зокрема автор вказує: «... чи можливим є поняття власності та взагалі майнових прав без особистості? Навпаки, всі майнові права передбачають, в першу чергу, не лише існування, але й суспільне визнання окремої особистості... Уся система зобов'язань... неможлива для уяви без поняття особистості, оскільки в кожному зобов'язанні особистість є, певною мірою, підвладною... Загальною умовою усіх цивільних правовідносин визнається «особистість» в розумінні «правоздатності»... В сфері цивільного права велику роль відіграє принцип «приватної автономії», тобто право визначати своє відношення до інших осіб...» [26, с. 8–10]. На завершення власних роздумів, автор вказує на нове бачення значення особистості на той час: «... на відміну від усіх вказаних значень особистості, які отримують так чи інакше своє застосування в сфері цивільного права, висуватися ще один елемент, про який далеко ще не вирішений спір... і я веду мову про так звані «права особистості»... Наука цивільного права не може ігнорувати і особистих прав, навіть коли б на долю останніх відводилась незначна кількість правил та положень, оскільки справа не в кількості, а в принциповій постановці науки: особистість та права особистості повинні складати фундамент цивільного права, оскільки на них ґрунтуються і без них неможливі усі інші циві-

льні інститути (підкреслено мною — Р. С.)» [26, с. 10–11, 13]. Блискучий висновок, які сміливо можна визначити як гімн приватному праву як праву особистості. Твердженням цьому є той факт, що саме такий напрямок розвитку поняття «особистості» у цивільному праві залишився домінуючим і до цього часу. Адже практично усі сучасні дослідження чітко визначають, що значення особистості в праві напряму залежить від значення прав особистості.

Водночас, в літературі виокремлювались і інші значення особистості для цивільного права. Так, наприклад, Ю. С. Гамбаров резонно зауважував, що «... вивільнення особистості від її зв'язків із родом, сім'єю, цехом та іншими суспільними союзами, що сковували до того її розвиток» стало основоположним моментом в процесі відособлення цивільного права від публічного» [10, с. 58]. З точки зору вивільнення від повного поглинання суспільством розглядає поняття «особистості» і Й. О. Покровський. Так, він вважає, що цей процес «... знаменується, насамперед, визнанням її самостійним суб'єктом прав, володільцем правоздатності та дієздатності: внаслідок чого вона стоїть перед лицем суспільства та його влад як певна самостійна сила, як деяка юридична самоцінність» [27, с. 120]. На завершення своєї фундаментальної монографії «Основні проблеми цивільного права» професор Покровський робить певні пророчі висновки, зокрема: «... з ростом людської особистості, з розвитком індивідуальної самосвідомості сфера суб'єктивних прав росте, а разом з тим розсовуються межі цивільного права, і все воно набуває більш та більш індивідуалістичний характер: інтереси особистості стоять центрі його уваги» [27, с. 309].

Однак попри таку важливість поняття «особистість» для сучасного права, слід констатувати той факт, що даний термін практично є фактично «делегітимізований», тобто такий, що майже не вживається у сучасних нормативно-правових актах. Виключенням із загального правила може хіба що стати вже цитована ст. 23 Конституції України, а також ст. 2 Закону України «Про захист суспільної моралі», де говориться про заборону приниження особистості за національною ознакою та шляхом знущання з приводу фізичних вад (каліцтва), з душевнохворих, літніх людей. Такий стан речей, на нашу думку, пов'язаний не стільки із розумінням сутності поняття «особистості», скільки із певними мовними традиціями. Адже, мовне середовище сучасної законотворчості сприйняло за офіційний саме термін «особа» і тому термін «особистість» витіснений із офіційного нормативного вжитку.

Тому, з огляду на все вище наведене, під поняттям «особистість» ми розуміємо певну психолого-соціальну характеристику людини, яка ґрунтується на засадах свідомості, волі, інших внутрішніх духовних якостях та забезпечує відповідність внутрішнього світу людини рівню розвитку суспільства. Водночас, ми переконані, що на сьогодні в сфері права допускається і інше використання поняття «особистості», а саме, як синонімічного до поняття «особа»¹.

Таке значення «особи» та «особистості» у філософії та праві ставить перед нами питання щодо місця інших, пов'язаних із визначеними поняттями категорій. Мова в першу чергу йде про поняття «особистого». З загальної етимологічної точки зору поняття «особисте» визначається як прийменник, який характеризує відповідний іменник, як: 1) такий, що є власністю окремої особи, безпосередньо належить їй; персональний, власний; 2) такий, що безпосередньо стосується якої-небудь особи, пов'язаний з нею; інтимний, приватний, індивідуальний; 3) такий, що здійснюється безпосередньо, не через інших осіб; безпосередній [23, с. 150].

На превеликий жаль питання «особистого» як філософсько-правової категорії несправедливо обійдене увагою в сучасній науковій літературі. На нашу думку, поняття «особистого» є не менш актуальним від понять «особа» та «особистість», адже саме цим поняттям опосередковується певна пов'язаність тих чи інших об'єктів чи дій із вказаними суб'єктами. Вочевидь важливість категорії «особистого» може демонструватись і кількістю згадувань в чинних нормативно-правових актах. Однак, не всі згадування поняття «особисте» в тексті цивільного законодавства

вживаються однаково. Безперечно, що в їх основі лежить пов'язаність із особою та стародавній поділ на «моє–твоє», який відомий з моменту виникнення власності, однак палітра відтінків, які притаманні застосуванню даного терміну є надзвичайно широкою. Так, аналіз чинного цивільного законодавства дає нам підстави зробити висновок, що використання терміну «особисте» в текстах нормативно-правових актів вживається принаймні у таких основних розуміннях:

1) як таке, що належить безпосередньо особі та нерозривно з нею пов'язане нематеріалізоване благо (право) чи певна її внутрішня (духовна) якість особи. В такому значенні, на нашу думку, вживаються поняття: «особисті немайнові права» (ч. 2 ст. 26, п. 2 ч. 1 ст. 31, ч. 1 ст. 55, ст. ст. 94, 100, п. 1 ч. 1 ст. 268, ст. ст. 269–280, ч. 2 ст. 418, ст. ст. 421, 423, ч. 1 ст. 425, ч. 1 ст. 430, ст. 438, п. 1 ч. 1 ст. 485, п. 1 ст. 1166 ЦК України); «особистий немайновий інтерес» (ч. 1 ст. 16, ч. 1 ст. 55 ЦК України); «особисте немайнове благо» (ст. 201 ЦК України); «особисті немайнові відносини» (ст. 1 ЦК України); «особисте життя» (ст. 32 Конституції України, ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, п. 1 ч. 1 ст. 3, ч. 6 ст. 296, ст. 301, ч. 1 ст. 302, ч. 2 ст. 306, ч. 2 ст. 307, ч. 2 ст. 442, п. 1 ч. 1 ст. 1219 ЦК України); «особисті стосунки» (ч. 4 ст. 63 ЦК України); «особисті потреби» (ч. 1 ст. 865 ЦК України); «особистий характер вимоги» (ч. 5 ст. 576, ч. 3 ст. 656 ЦК України); «особисте страхування» (п. 1 ч. 1 ст. 980, ч. 1 ст. 988, ч. 2 ст. 994, ч. 3 ст. 997, п. 2 ст. 1229 ЦК України); «особиста недоторканість» (ст. 29 Конституції України, ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, ст. 289 ЦК України); «особиста безпека» (ст. 978 ЦК України); «особиста свобода» (ч. 4 ст. 7, ст. 56 СК України) тощо.

2) як такий, що належить безпосередньо особі на певному правовому титулі матеріальний об'єкт. В такому розумінні, на нашу думку, вживаються поняття: «особисте майно» (ч. 2 ст. 52 ЦК України, ч. 1 ст. 73 СК України); «особисті речі» (ст. 974 ЦК України); «особисті папери» (ст. ст. 303–305, п. 1 ст. 1240 ЦК України); «особиста власність» (п. 1 ст. 1306 ЦК України); «особиста приватна власність»² (ст. ст. 57–59 СК України); «особисті борги» (ч. 1 ст. 149 ЦК України) тощо.

¹ Така синонімічність повсякчас демонструється в переважній більшості текстів як дореволюційних та і деяких сучасних російських цивілістів, які по тексту ототожнюють поняття «особи» та «особистості», «прав особи» та «прав особистості», «фізичної особи» та «фізичної особистості». Хоча ще Г. В. Ф. Гегелем висловлювалось припущення, відповідно до якого поняттям «особи» та «особистості» в праві є поняттями взаємозв'язаними, хоча і різними за змістом. Він пише: «... суб'єктивність в своїй істині існує лише як суб'єкт, особистість — лише як особа...» [11, с. 318]. Водночас така позиція Г. В. Ф. Гегеля, відповідно до якої «особистість» є властивістю істоти бути «особою» піддавалась в науці серйозній критиці. Так, зокрема, К. Маркс вказував, що в даному твердженні замість того, щоб брати похідні поняття як предикати суб'єктів, Гегель робить з цих предикатів щось самостійне та, а потім примушує їх містичним чином перетворюватись в суб'єктів цих предикатів [21, с. 244].

² Стосовно поняття «особистої приватної власності» в літературі ведеться дискусія. Так, одні науковці вважають, що «... вразливість такого словосполучення є очевидною, адже особиста власність притаманна соціалістичному суспільству, приватна — суспільству з ринковою економікою» [16, с. 58]. Натомість інші

3) як певна поведінка, яка здійснюється безпосередньо особою. В такому розумінні, на нашу думку, вживаються поняття: вчиняти певні дії «особисто» (ч.ч. 1, 2 ст. 33, ч. 2 ст. 238, ч. 1 ст. 240, ч. 1 ст. 527, ч. 1 ст. 528, п. 2 ч. 2 ст. 843, ч. 1 ст. 893, ч. 1 ст. 902, ч. 1 ст. 943, ст. 1005, ч.ч. 1, 3 ст. 1038, п. 2 ст. 1234, п. 2 ст. 1247, п. 6 ст. 1254, п. 2 ст. 1269, п. 1 ст. 1282 ЦК України); «особиста трудова участь» (ч. 1 ст. 163, ч. 2 ст. 164 ЦК України); «особистий сервітут» (ч. 2 ст. 401, п. 6 ч. 1 ст. 406 ЦК України); «особисте використання» (ч. 1 ст. 698, ч. 1 ст. 712 ЦК України); «особисте користування» (ч. 1 ст. 719 ЦК України); «особисте розпорядження» (ст. 1233 ЦК України) тощо.

Ще ширшим розуміння поняття «особистого», на нашу думку, існує в науковій юридичній літературі. Безперечно, що в першу чергу воно пов'язане із поняттям «особи». Так, наприклад, П. М. Рабінович досліджуючи питання особистих правовідносин доходить висновку, що «особисті відносини — це відносини осіб» [29, с. 34]. Тому первинним слово-терміном в розумінні поняття «особистого» є поняття «особи». Однак, враховуючи визначену вище тотожність, яка допускається в літературі між поняттями «особа» та «особистість», можна дійти висновку, що поняття «особистого» пов'язується не лише із терміном «особа», але й із терміном «особистість». Прикладом цьому може бути поширене твердження, яке зустрічається в російськомовній літературі, що «личные права — это права личности» [20, с. 147]. Отже, з огляду на вище наведене, слід визначити, що сьогодні використання категорії «особисте» в праві в першу чергу демонструє тісний зв'язок із особою (особистістю). Що ж стосується сфери цивільного права, то найбільш широкого застосування категорія «особисте» має із поняттям «особистих немайнових прав фізичних осіб», чому ми і присвяtimo свої подальші наукові розвідки.

Перелік літератури

стверджують, що «... введення терміну «особиста» не означає запровадження нової форми власності... Термін «особиста» є антонімом терміна «спільна»... Особиста власність — це те, що належить мені. Спільна власність — це те, що належить нам. Не можна забувати, що латинське слово *privatus* перекладається як особистий, несупільний. Тому заперечення на зразок: особиста власність притаманна соціалістичному суспільству, а приватна — суспільству з ринковою економікою (О.В. Дзера) — не може сприйматись серйозно, адже справа не в термінах, а в тому значенні, яке закон вкладає в нього [31, с. 125].

1. Абушенко В. Л. Личность // Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицианов. — Минск: Издательство В. М. Скакун, 1998.

2. Алексеев С. С. Философия права. — М.: Издательство НОРМА, 1998.

3. Ануфриев Е. А. Социальный статус и активность личности. — М., 1984.

4. Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование. — СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004.

5. Батанов О. В., Макаренко Л. О. Особа // Юридична енциклопедія у 6 т.: Т. 4: «Н–П» / Гол. ред. Ю. С. Шемшученко. — К.: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2002.

6. Беляев Н. А., Керимов Д. А. Личность и закон. — Л., 1967.

7. Бережнов А. Г. Права личности: некоторые вопросы теории. — М.: Издательство МГУ, 1991.

8. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. — Київ, 2004.

9. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1995.

10. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Общая часть / Под ред. и с предисловием В. А. Томсинова. — М.: Издательство «Зерцало», 2003.

11. Гегель Г. В. Ф. Философия права. — М.: Мысль, 1990.

12. Гражданское право: В 4 т. Том I: Учебник / В. С. Ем, Н. В. Козлова, С. М. Корнеев и др. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М.: Волтерс Клувер, 2004.

13. Гражданское право: Учебник в 3 т.: Т. 1 / Н. Д. Егоров, И. В. Елисеєв, А. А. Иванов и др. / Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.

14. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права / Под ред. и с предисловием В. А. Томсинова. — М.: Издательство «Зерцало», 2003.

15. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т.: том второй «И–О». — М.: Русский язык, 1999.

16. Дзера О. В. Деякі проблеми врегулювання відносин власності подружжя в новому Сімейному кодексі України // Юридична Україна. — 2003. — № 1.

17. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву. Т. 1: Введение. Учение о лице / Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. — М.: Зерцало, 2004.

18. Кант И. Сочинения. В 6 т.: Т. 2. — М.: Мысль, 1964.
19. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975.
20. Малеин Н. С. Гражданский закон и права личности в СССР. — М.: Юридическая литература, 1981.
21. Маркс К. К критике гегелевской философии права // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Т. 1.
22. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. — Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1972.
23. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т.: Т. 3 «Обе-Роб» / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконті, 1998.
24. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. — М.: Русский язык, 1990.
25. Олейник П. А. Личность, демократия, законность. — М., 1981.
26. Пахманъ С. В. О значені личности въ области гражданского права // Журналъ гражданского и уголовного права. — 1883. — Книга первая. — Январь.
27. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. — М.: Статут, 1998.
28. Психологія / Ю. Л. Трофімов, М. І. Алексєєва, П. А. Гончарук та ін. / За ред. Ю. Л. Трофімова. — К.: Либідь, 2001.
29. Рабінович П. Природно-правова ідеологія у Цивільному кодексі України // Вісник Академії правових наук України. — 2005. — № 2.
30. Раянов Ф. М. Проблемы теории государства и права (Юриспруденции): Учебный курс. — М.: Право и государство, 2003.
31. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.
32. Рулан Н. Юридическая антропология. Учебник для вузов // Отв. ред. В. С. Нерсисянц. — М.: Издательство НОРМА, 2000.
33. Словник синонімів української мови: в 2 т.: Том 2 «О-Я» / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. — К.: Наукова думка, 2000.
34. Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций. — Чебоксары: Чув. кн. Изд-во, 1997.
35. Тодыка Ю. Н., Тодыка О. Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. — К.: Ін Юре, 2004.
36. Тугаринов В. П. Личность и общество. — М.: Мысль, 1965.
37. Тюгашев Е. А. Юридическое понятие личности // Государство, право, образование: Сборник науч. трудов. — Новосибирск: Изд-во Новосибирского гос. аграр. ун-та, 2003.
38. Фарбер И. Е. Права человека, гражданина и лица в социалистическом обществе // Правоведение. — 1967. — №1.
39. Хорган Дж. Конец науки: взгляд на ограниченность знания на закате Века Науки. — СПб., 2001.
40. Чхиквадзе В. М. Социалистический гуманизм и права человека. — М., 1978.

Р. А. Стефанчук

О РАЗМЕЖЕВАНИЕ ПОНЯТИЙ «ЛИЦО», «ЛИЧНОСТЬ» И «ЛИЧНОЕ» В ФИЛОСОФИИ И ПРАВЕ

В статье рассматривается проблема размежевания понятий «лица», «личности» и «личного» в философии и праве. В частности на основании философских и правовых взглядов делается ряд выводов, относительно генезиса указанных понятий, определяется их соотношение путём выделения родственных и различительных признаков. Особое внимание уделяется определению роли и места личности в праве, определяется понятие прав личности, а также понятие «личного» и возможные способа его терминоприменения в гражданском праве.

Ключевые слова: лицо, личность, личное, человек, субъект права, личные права.

R. O. Stefanchuk

ON THE DELIMITATION OF CONCEPTS «PERSON», «PERSONALITY» AND «PERSONAL» IN PHILOSOPHY AND THE LAW

The article considers the problem of the delimitation of concepts of «person», «personality» and «personal» in philosophy and the law. In particular consideration is given on the basis of philosophical and legal views to a number of conclusions concerning genesis of the specified concepts, their parity by allocation of related and distinctive attributes is defined. Special attention is given to the definition of a role and a place of the person in the law, the concept of rights of the person, and also concept «personal» and possible way of its terms' application in civil law.